

LUND UNIVERSITY

Kirkerne og befolkningen i Ystadorrådet

Wienberg, Jes

Published in:
By, huvudgård och kyrka

1989

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1989). Kirkerne og befolkningen i Ystadorrådet. In H. Andersson, & M. Anglert (Eds.), *By, huvudgård och kyrka: Studier i Ystadsområdet medeltid* (pp. 243-264). (Lund studies in medieval archaeology; Vol. 5). Almqvist & Wiksell International.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Kirkerne og befolkningen i Ystadorrådet

JES WIENBERG

Kirken i kulturlandskabet

Det sydsånske kulturlandskab, som vi kender det, er skabt i tiden efter udskiftningen. Kunne vi rejse tilbage til 1700-årene, ville meget være anderledes. Gårdene lå samlede omkring kirken, der netop havde fået nye tilbygninger. Marken var delt i vange, som i mangel på skov og trævirke var indhegnet af risgårder. Og kunne vi rejse tilbage til 1200-årene, ville det blive vanskeligt at genkende området. Gårdene lå da også samlede omkring kirken, som dominerede med sit nyopførte brede tårn, men nærved kirken lå en stor hovedgård med stenkælder. Det dyrkede areal var langt mindre og omgivet af skovklædte udmarker.

Hver tid har sat sine spor i landskabet fra gravhøjen til elmasten, men ofte har de nye spor udvisket de ældre. Vi opdager snart, at de fleste elementer fra middelalderen forlængst er borte. Gårdene er fornyede og ofte udflyttede. Hovedgården er forlængst nedrevet. De højryggede agre er udjævnet, og udmarken er opdyrket. Alene kirken findes på samme sted - forandret, men endnu genkendelig.¹

Hver tidsalder har også sat sine spor i kirkearkitekturen, der således kan blive en ledetråd til forandringen. Kirkerne er mange og velbevarede. Ofte er de det eneste levn fra middelalderen i landbebyggelsen. Netop kirkernes evne til forandring har gjort det muligt for dem at overleve til nutiden. Og i århundreder har de været centrum i sognets liv. Kirken er derfor et enestående kildemateriale, som endnu er sparsomt udnyttet.

I Ljunits og Herrestads herreder, som her kaldes

Ystadorrådet, har været ikke mindre end 30 kirker, hvoraf 21 nu er helt eller delvist bevarede (fig. 1), samt flere slotskapeller. Ved blot et par timers rundrejse kan enhver forvise sig om en forbløffende variation. Alene i sognene Snårestad, Balkåkra og Skårby, der strækker sig fra kysten til det indre bakkelandskab, kendes 6 kirker af helt forskellig karakter. Skårby hører til områdets tidligste kirker. Den er udvidet og tilbygget i flere omgange og atter i funktion efter at have været ødekirke en årrække. I Gussnava i samme sogn omtales et kapel i 1145, som end ikke er lokaliseret. En kirke i Borrsjö nær Marsvinsholms slot er kun kendt gennem et udskiftningskort og en arkæologisk udgravning. Stedet er nu overpløjet, men afsløres ved skeletdele i overfladen. Balkåkra kirke står som ruin, hvor koret har været anvendt som gravkapel. I Snårestad kan pudsen skjule dele af en romansk kirke, der blev genopført i 1925. Kirken rummer kun 80 siddepladser og er således Ystadorrådets næstmindste. Ikke langt borte findes Marsvinsholms kirke fra 1867, som er Skånes største landkirke med oprindeligt 1000 pladser.

Hvordan kan denne store variation forklares? Findes der et mønster i dette kaos af uligheder? Kan således befolkningens fordeling og vækst have været en afgørende faktor i udformningen af kirkebyggeriet?

Hensigten med denne tekst, som er skrevet indenfor rammerne af "Kulturlandskabet under 6000 år. En tværvetenskaplig studie av människan och landskapet i en sydsåns bygd" også popu-

YSTADOMRÅDETS KIRKER I MODERNE TID

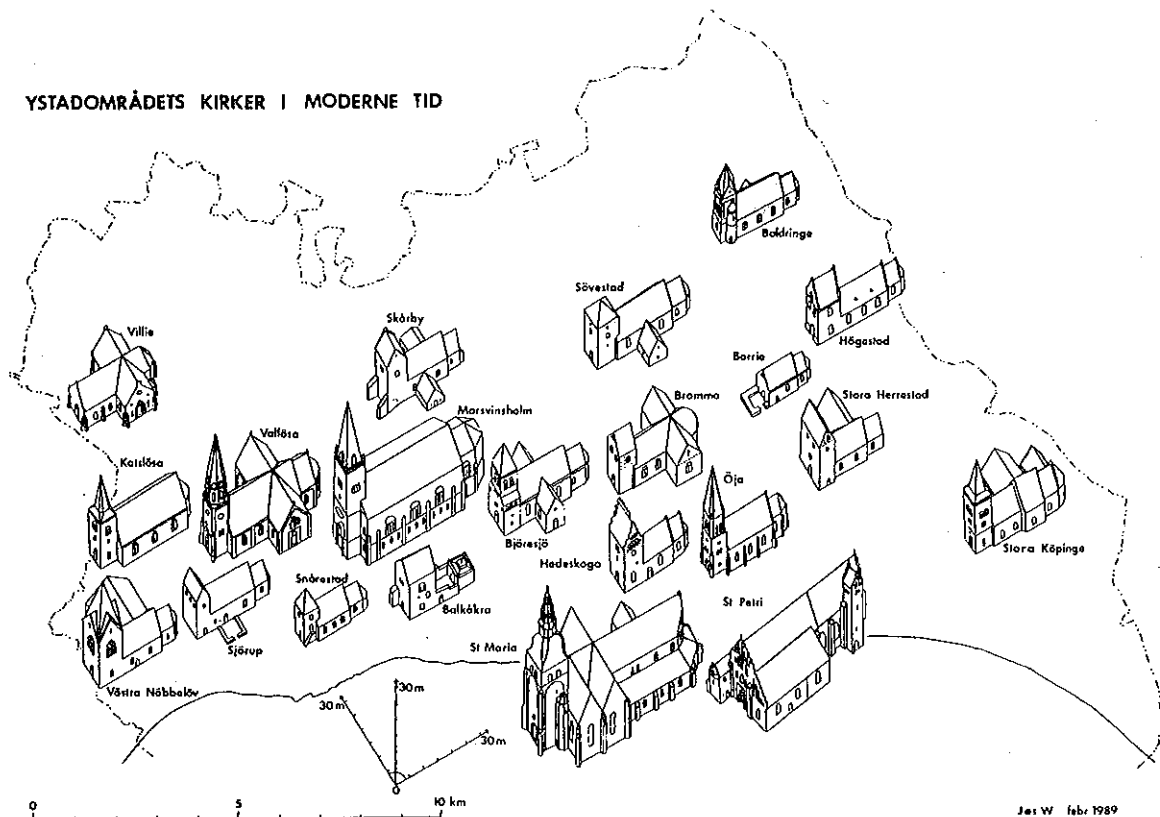

Fig. 1. Ystadområdets kirker i moderne tid.
The churches in the Ystad area in modern times.

lært kaldt Ystadprojektet, er at undersøge forholdet mellem befolkningsudviklingen og kirkebyggeriet i Ystadområdets to herreder.

Undersøgelsen vil omfatte et tidsrum på næsten 900 år fra c 1100 til 1980-erne. Kirken udgør jo et markant rum i kulturlandskabet også i en nyere tid. Og forklaringerne af kirkearkitekturens udvikling og variation er da også næsten den samme for såvel det romanske byggeri som for de gotiske forandringer og en nyere tids ombygninger.

Kirkearkæologien og forklaringerne

Kirkearkitekturens værdi som kildemateriale afhænger både af empirien og teorien - både af bygningerne selv og af vores spørgsmål, opfattelser af fortiden og arbejdsmetoder. Bag beskrivelserne og forklaringerne af kirkebyggeriets udvikling findes

uudtalte teorier og forudsætninger. Det er derfor nødvendigt ikke blot at undersøge kirkerne, men også kritisk at granske kirkearkæologien selv. Allerede Lorentz Dietrichson anvendte ved århundredeskiftet "den kirkelige Kunstarkæologi" om det, der nu sammenfattes under begrebet "kirkearkæologi". Det er en tværvideenskabelig disciplin med udgangspunkt i kirkebygningerne og kirkegårdene.²

Den kirkearkæologiske litteratur er omfattende og rummer et stort antal forklaringer af elementer i kirkearkitekturens udvikling. Ved en nærlæsning fremstår dog alene 4 faktorer som de dynamiske i forandringen nemlig handelen, teknologien, demografien og de sociale forhold. Disse forklaringer modsvares delvist af hovedretninger indenfor arkitekturforskningen med udgangspunkt i henholdsvis en formalistisk, teknologisk, rumslig og symbolsk teori.³ Det kan bemærkes, at de 4 fakto-

rer også er nøgleord i en mere almen diskussion om samfundsudviklingen, f.eks. i Brenner-debatten om overgangen fra feudalismen til kapitalismen.⁴ Kirkearkæologien er således ikke blot tværvideenskabelig i sin praksis, men dens forklaringer aktualiserer en langt større diskussion om arkitekturens karakter og samfundets dynamik.

Det er muligt at skimte flere tidsbundne traditioner indenfor kirkearkæologien med udgangspunkt i forskellige teorier om arkitektur, samfund og kulturel forandring. Der er mindst 5 traditioner - en stilistisk, liturgisk-funktionel, symbolsk, teknologisk og en demografisk-økonomisk, der hver især betoner forskellige faktorer i beskrivelsen og forklaringen af kirkebyggeriets udvikling. Som en forenkling skal kirkearkæologien her blot opdeles i to hovedretninger, nemlig den stilhistoriske og den bebyggelseshistoriske.

Den stilhistoriske kirkearkæologi har sin oprindelse i 1800-årenes evolutionisme og diffusionisme. Kirkebyggeriets udvikling forklares med henvisning til udbredelsen af europæiske stilformer via handelsvejene. En forklaring indebærer altså ofte blot at have identificeret et forbillede. Den lokale variation forklares ikke - eller alene med forbindelsen til innovative centre som domkirkerne, klostrene og byerne. Studiet koncentrerer sig til markante monumenter med en rig arkitektur. Denne kirkearkæologiske tradition er i praksis knyttet til et empirisk videnskabssyn, hvor en nøgtern beskrivelse af fakta går forud for tolkninger, og kombineres med en streng udøvelse af kildekritikken.

Den bebyggelseshistoriske kirkearkæologi er kendetegnet ved, at kirkerne anvendes som et kildemateriale i studiet af kulturlandskabet. Forudsætningerne findes i 1900-årenes funktionalisme. Kirkebyggeriets udvikling forklares som en passiv afspejling af den demografiske, økonomiske og sociale udvikling. Analysen omfatter både eksistens og ikke-eksistens af former ligesom både den fremstående og den ydmyge arkitektur.

Denne bebyggelseshistoriske kirkearkæologi har fået sit gennembrud med 1970-erne - delvis i reaktion mod den stilhistoriske studium. Årsagen hertil kan være et sammenfald af flere faktorer - en ekspansiv bebyggelsesarkæologi, en interesse i

tiden for det manifeste, magten og ideologien, en tendens med Lars Redins ord for en "fyndløs arkæologi", og et ønske om at anvende kirkerne i en samfundsmæssig helhed. Fremhævelsen af netop demografien, økonomien og den sociale struktur, samfundsperspektivet, anvendelsen af modeller samt formuleringen om kirkerne som en "afspejling af samfundet" afslører inspirationen fra den anglo-amerikanske "new archaeology".

Indenfor kirkearkæologien kan også iagttages forskellige krav til en videnskabelig forklaring, der delvist sammenfalder med disciplinens to hovedretninger: Forklaringer i en empirisk forskningstradition søger alene samtidens selvforståelse, som den kommer til udtryk i indskrifter, breve og litteratur. Og tidens egne begreber anvendes i analysen. Derimod anvendes nutidige analytiske begreber i en antropologisk forskningstradition i en søgen efter skjulte mønstre *bag* samtidens selvforståelse.

Kirkearkæologien kan sammenlignes med studiet af litterære tekster. Man kan nøjes med forfatterens egne intentioner og tolkninger, søge forfatterens biografiske og samfundsmæssige forudsætninger, søge en forklaring i forhold til andre tekster, eller måske endog se tolkningen som en ny kontekst - en egen genre. Det kan således være tankevækkende at se nutidens bygningsarkæologiske undersøgelser og fagtekster som en ny fase i en lang række af forandringer og omtolkninger af kirkearkitekturen.

Det demografiske perspektiv

Det demografiske perspektiv har haft en central rolle i både den arkæologiske og dagsaktuelle debat siden 1960-erne under indtrykket af en eksplosion i verdens befolkning. Især Ester Boserups studier af forholdet mellem jordbruget og befolkningsvæksten har været en inspirationskilde for mange arkæologer og historikere. Boserup hævdede, i modsætning til den malthusianske model, at befolkningsudviklingen er en uafhængig faktor, som fremkalder de teknologiske forandringer i jordbruget.⁵

Demografien er blevet set som en afgørende

faktor i forklaringen af så forskellige fænomener som neolitiseringen, vikingetogene, urbaniseringen, korstogene, agrarkrisen og industrialiseringen. Det såkaldte befolkningspres lå også til grund for formuleringen af Ystadsprojektets almene arbejds-hypotese.

Et pollendiagram fra Bjäresjöholmssjön er det empiriske udgangspunkt for projektets indledende hypotese om kulturlandskabets udvikling: Den agrare produktion skulle have tiltaget i 5 hovedperioder afbrudt af økologiske kriser med tilbagegang, når befolkningen blev for stor i forhold til de eksisterende muligheder. Efter forandringer i teknologien, økonomien og den sociale struktur blev en ny ekspansion mulig. Den drivende kraft i kulturlandskabets udvikling skulle altså hypotetisk være befolkningsvæksten.⁶

En sådan demografisk determinisme som forklaring af den kulturelle udvikling udsættes imidlertid nu for en hård kritik. Befolkningsudviklingen er netop ikke en uafhængig variabel, men påvirkes kulturelt af bl a alder for giftemål, seksuel adfærd, prævention og børnedødelighed. Forholdet mellem befolkningen og den kulturelle forandring er betydelig mere kompliceret.⁷

Kritikken er vigtig, men forhindrer ikke at demografien forbliver en vigtig faktor i studiet af både fortidens og nutidens samfund. Problemet er blot vort dårlige kendskab til befolkningens antal, tæthed, sammensætning i køn og alder samt forandringer i ældre perioder. Men hvor de skriftlige kilder svigter, må befolkningens størrelse og fordeling vurderes med hjælp af et arkæologisk kilde-materiale som bebyggelsesspor, grave, genstande, opdyrket land og kirkerne.⁸ Netop kirkerne forventes ofte at kunne fortælle om befolkningens størrelse og fordeling i middelalderen.

Kirkerne og demografien

Sognekirkerne har skullet rumme den lokale menighed. Kirkernes varierende antal og størrelse burde dermed kunne være et indeks for befolkningens fordeling både i tid og rum. De danske kirkers udvidelser er da også allerede af Mouritz Macke-

prang blevet tolket som et udtryk for befolkningsvæksten gennem middelalderen, især hvor skovbygder blev koloniseret.⁹ Gunnar Laring har tolket de mange romanske kirker i Västergötland som et udtryk for befolkningens tæthed.¹⁰ L J Proudfoot har påvist en tæt sammenhæng mellem kirkens gulvareal og befolkningens størrelse i middelalderens Warwickshire i det centrale England.¹¹ Ebbe Nyborg har i sognene omkring Ribe påvist en nær sammenhæng mellem kirkeskibenes areal c 1300 og den senere kendte bebyggelsestæthed udtrykt ved antal gårde, hartkorn og folketallet.¹² Senest har R D Bell påvist et sammenfald mellem en forøgelse i befolkningen og tilføjelsen af sideskibe ved sognekirken St Martin i Wharram Percy i Yorkshire - velkendt efter mange års omhyggelige undersøgelser.¹³

Samtidigt har der været en udbredt skepsis mod at forklare udvidelserne alene som et resultat af befolkningsvækst. Aksel E Christensen mente, at de romanske kirkers fordeling i landskabet afspejlede befolkningens udbredelse og tæthed i 1200-årene og knyttede kirkenedlæggelserne til den nyopdagede agrarkrise. Derimod mente han, at udvidelserne i senmiddelalderen mere afspejlede fromhedslivet og den økonomiske evne end befolkningens størrelse.¹⁴

Liturgien kan have været bestemmende for kirkens størrelse, og den nødvendige indtægtsforøgelse kan være tilkommet langt tidligere end udvidelsens datering lader formode. Og der er vanskeligheder ved at iagttage og sammenligne udvidelser, når kirkerne ikke er jævngamle og er opført af forskellige materialer.¹⁵

I de senere år er kirkernes størrelse og udvidelser i middelalderen da istedet blevet tolket som et udtryk for den økonomiske udvikling.¹⁶ Dette betyder imidlertid ikke nogen større klarhed i analysen, for det er umuligt med det eksisterende kilde-materiale at adskille den demografiske og økonomiske faktor, som i sig selv er indbyrdes afhængige.

Det er ikke så overraskende, at forholdet mellem befolkningsudviklingen og kirkearkitekturen er kompliceret. Der findes et antal "forstyrrende" faktorer. Kirkerummet har været udnyttet på forskellig

måde gennem tiderne. I de romanske kirker afdækkes undertiden rester af murede bænke langs væggene. Disse har dog næppe været anvendt som siddepladser under selve messen, der blev overværet stående, men måske under kirkestævner.¹⁷ Løse stole og bænke kendes fra senmiddelalderen, men de faste stolestader blev først almindelige efter reformationen, hvor gode siddepladser blev nødvendige under de lange prædikener.¹⁸ Et velbevaret renaissance-interiør med både bænke og pulpitur kan endnu iagttages i Skårby kirke. Og disse stolestader kunne endog blive placeret i selve koret eller tårnrummet. Pulpiturene, som var almindelige i 17-1800-årene, tillod flere siddepladser, uden at ændringer i bygningen blev nødvendige.

SOGN	TI 1570	FO 1700	FO 1805	FO 1850	FO 1900	FO 1980	
Baldringe	30	282	379	450	557	148	
Balkåkra	30	144	368	790	787	792	
Bjåresjö	50	332	672	997	830	203	
Borrie	10	68	119	146	127	31	
Bromma	30	142	274	583	644	278	
Hedeskoga	24	128	338	426	530	406	
Högestad	30	224	290	341	437	103	
Katslösa	23	204	436	820	557	200	
Sjörup	31	238	554	907	1277	422	
Skårby	36	324	625	1069	1137	541	
Snårestad	27	280	516	873	857	311	
Stora Herrestad	50	374	761	1011	909	480	
Stora Köpinge	68	442	882	1409	1990	2061	
Sövestad	60	556	725	1072	1091	557	
Villie	60	442	1077	1319	1556	710	
Våstra Nöbbelöv	50	270	480	838	692	304	
Öja	21	118	196	486	489	172	
DELSUM	630	4568	8692	13537	14467	7719	
YSTAD	-	2228	2648	5089	9862	14389	
SUM	630	6796	11340	18626	24329	22108	
GENNEMSNITT FOR LANDSOGNENE		37	269	511	796	851	454

Tabel 1. Ystadorrådets "demografi" c 1570-1980. Kilder: Lunds stifts landebok, Skansjö 1987 og 1988, oplysninger fra Tomas Germundsson og Anders Persson - bemærk at antallet for 1700 er uden herregårdenes egne folk.
The "demography" of the Ystad area ca 1570-1980. Note that the figure for 1700 does not include the manors' own people.

En anden vigtig faktor var pligten til at deltage i de kirkelige handlinger. Efter udskiftningen af landsbyen ophørte gradvist gejstlighedens mulighed for at overvåge menigheden. Sognebåndets ophævelse i 1859 i Sverige bekræftede en ny udvikling, som forandrede forholdet mellem folketallet og kirkearkitekturen. I 1986 er det således i Sverige i gennemsnit kun modsvarende 4,8 % af befolkningen, som besøger kirken ved gudstjenesterne og andagterne.¹⁹ Kirken bliver da istedet indrettet for at rumme menigheden ved nogle få større højtid.

Ystadorrådets demografi

I Ystadorrådet er folketallet først kendt i de enkelte sogne fra c 1700, men antallet af tiendeydere (TI) c 1570 kan antyde den relative fordeling også tidligere (tabel 1). Antallet af tiendeydere, som opregnes i Lunds stifts landebog, har nemlig en klar positiv korrelation til de første kendte befolkningstal i 1700.²⁰

Der er en betydelig variation både mellem by og land, de to herreder og sognene indbyrdes og i de enkelte sogne gennem tiden (fig. 2). Ystad viser en jævn vækst fra 2228 personer i 1805 til 14389 i 1980. Blandt landsognene når adskillige over 1000 personer i 1800-årene. Det største antal opnåes i Stora Köpinge i 1910 med 2108 personer - efterfulgt af Sjörup med 1826 personer i 1870 og Villie med 1814 i 1875. De mindste befolkningstal findes i Borrie sogn, der i 1700 havde 68 personer, i 1880 nåede sit maksimum med 167, og her i 1980 var nede på blot 31 personer. Tendensen for landsognene er, i lighed med størstedelen af Sverige, en markant vækst med omtrent en fordobling af befolkningen fra 1700 til 1800, og igen fra 1800 til 1870, hvor det når sit maksimum på 16416 personer. Antallet er derefter aftaget frem til 1975 og siden igen vokset lidt. Væksten var, som Tomas Germundsson har påvist, mindre og nåede tidligere sit maksimum i områder domineret af storgodser, end i områder domineret af bønder. Udskiftningerne skabte lokalt nye rammer for befolkningvæksten, men kan ikke forklare den.²¹

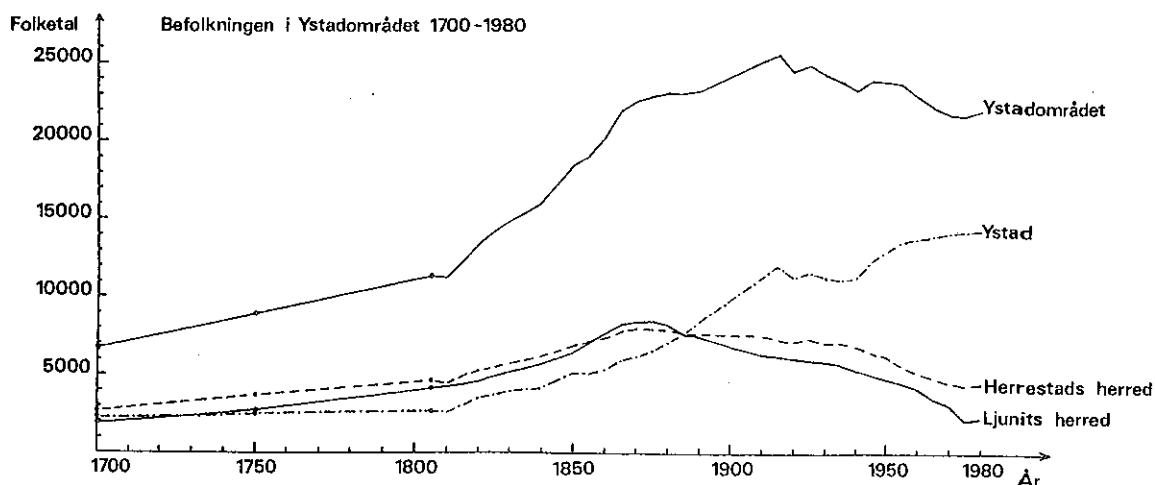

Fig. 2. Befolkningsudviklingen i Ystadorrådet 1700-1980. Efter oplysninger fra Tomas Germundsson og Anders Persson. *Population development in the Ystad area 1700-1980.*

Ystadorrådets kirker

I Ystadorrådet ses nu 21 kirker, hvoraf Sjørup og Borrie kun anvendes sporadisk til gudstjenester, mens Balkåkra står som ruin. De resterende er alle fungerende sognekirker. Ved et studium af både de arkæologiske spor, udskiftningskort og skriftlige kilder kan det totale antal kirkesteder i området beregnes til mindst 30, heraf 23 på landet og 7 i Ystad. Kirkerne repræsenterer forskellige typer, og flere har antagelig kun haft en kort levetid, mens andre har afløst hinanden. Det største antal kirker, som har været i funktion samtidigt, var formodentlig 26 eller 27 ved reformationen. Dertil kommer et ukendt antal slotskapeller. I Bjersjöholm opført efter 1576 er således bevaret et kapel i slottets østre fløj. Og i Krageholm slot blev et kapel kaldt St Pauls kirke indviet i 1723.

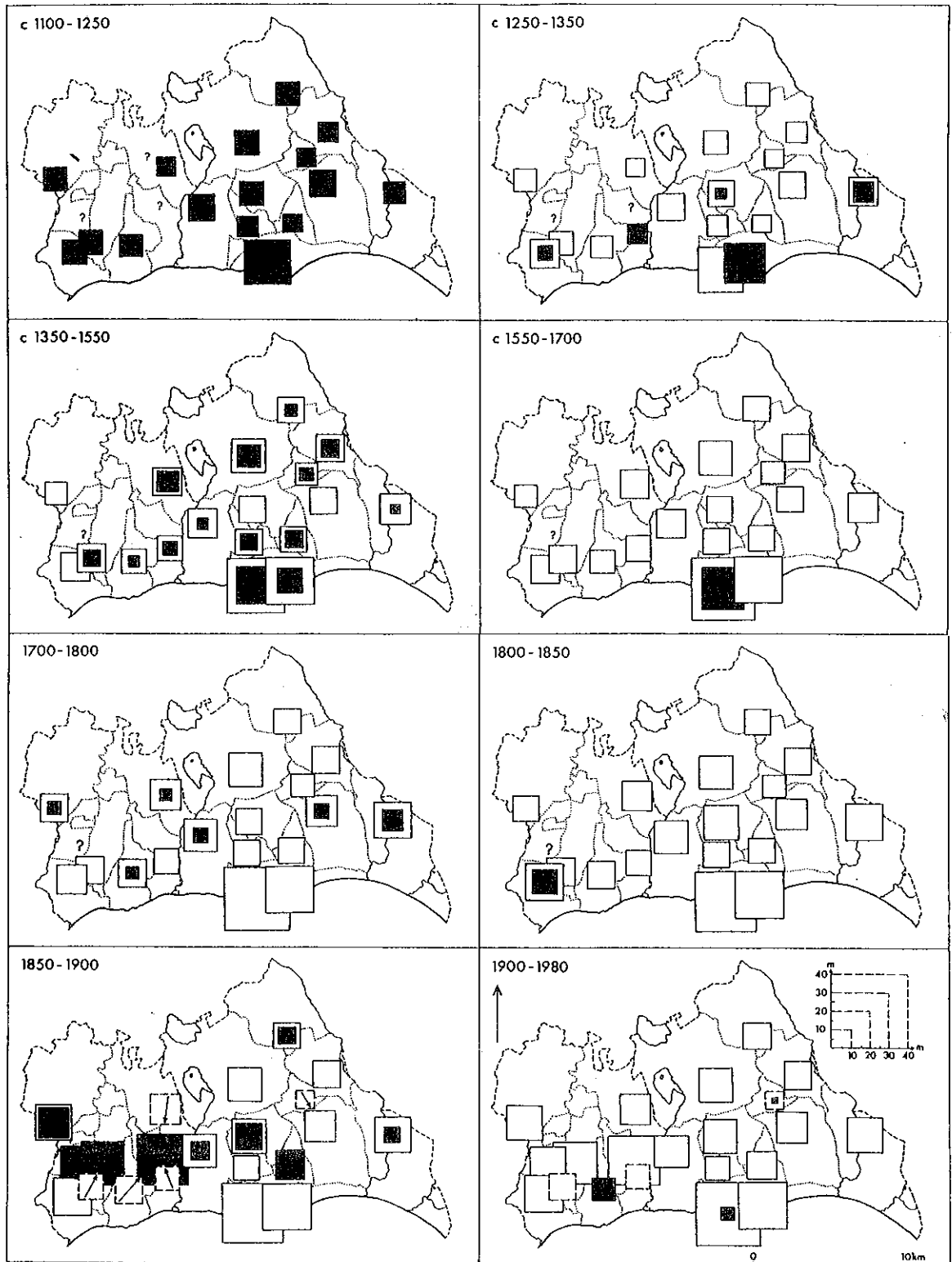
Der er sket flere forandringer i kirketopografien siden c 1570, da Lund stifts landebog præsenterer den første oversigt over Ystadorrådets kirker.

Marsvinsholms kirke afløste således i 1867 sognekirkerne i Balkåkra, Skårby og Snårestad. Sidstnævnte forfaldt frem til 1924-25, da den blev genopbygget og taget i anvendelse igen. Skårby blev genindviet i 1934, mens Balkåkra fik indrettet et gravkapel i koret og iverdigt forfaldt. Og Sjørup kirke blev i 1882 afløst af en ny sognekirke i Vallösa på en mere central plads.

En oplysning fra 1317 om, at Herrestads herred havde 11 sogne²², og andre belæg på kirkernes status før reformationen, viser imidlertid, at sognestrukturen i hovedtræk må gå tilbage til den ældre middelalder med få ændringer. Dette bekræftes også af de ialt 19 bevarede middelalderlige døbefonte i Ystadorrådet.

Kirkebyggeriet er her sammenfattet i 8 tidsbilleder (fig. 3), hvor kirkernes relative størrelse for hver periode er illustreret med kvadratiske symboler. Oversigten omfatter samtlige 21 sognekirker, hvor grundplanen er kendt. Tidsbillederne viser, at

Fig. 3. Ystadorrådets kirkebyggeri opdelt i 8 perioder. Kirkernes relative areal er for hver periode illustreret med kvadratiske symboler. Den yderste linje, uanset farve, markerer kirkernes totale areal i perioden, mens det mørklagte felt viser forandringen, altså den del af grundplanen som blev ny- eller ombygget i samme periode. Størrelsen er målt som bruttoareal inklusive murene, men uden hensyn til stræbepiller. Målene er taget fra de tilgængelige grundplaner oftest i skala 1:100. *Church-building in the Ystad area, divided into eight periods. The relative area of the churches for each period is shown by the size of the squares. The outer edge marks the churches' total area in the period, while the inner black area shows the change — the part of the ground plan which was newly built or rebuilt in the period in question. Size is measured as gross area including walls, but not counting buttresses. The measurements are taken from available ground plans, mostly on a scale of 1:100.*

kirkebyggeriet har varieret påfaldende i både tid og rum. Og spørgsmålet er nu, i hvilket omfang disse variationer kan være et udtryk for befolkningens fordeling og vækst.

Kirketæthed og ødekirker

Ystadorrådets kirker bør kunne anvendes som et groft mål for at vurdere befolkningstætheden. Den middelalderlige kirketæthed i Ystadorrådet var 13,9 km²/kirke udenfor købstadens jorde ved anvendelse af samme principper som i Aksel E Christensens undersøgelse. De nedlagte kirker i Borrsjö, Gussnava og Lilla Tvären er da medregnet, men ikke kystkapellet i Kabusa. Tætheden var størst i Ljunits herred med 12,2 km² og lidt mindre

i Herrestads nemlig 14,8 km². Variationen var dog betydelig mellem det mindste sogn Borrie på kun 4,3 km² og det største sogn Sövestad på 39,4 km².²³

I det nuværende Danmark var gennemsnittet 22,5 km², på Sjælland med Møn 19,4 km² og i Skåne 29 km². Størst er tætheden på den sydsånske Söderslätt med 10,8 km² i Skytts herred.²⁴ Ystadorrådet tilhører altså en af Nordens mest kirketætte områder. Tætheden på den frugtbare baltiske moræneler i Sydvestskåne tåler formodentlig kun sammenligning med Ommersyssel i Nordjylland, Århus-egnen og Falbygden i Västergötland.

Det mindste sogn Borrie havde kun 10 decimanter ifølge landebogen c 1570, det laveste antal tiendeydere i området, mens det største sogn Sövestad havde 60 tiendeydere lige som to andre sogne, hvilket er det næsthøjeste antal. Der er da også generelt en positiv korrelation mellem antallet af decimanter c 1570 og sognenes størrelse i nyere tid. Det betyder, at Ystadorrådets større sogne ikke, som måske ventet, har været tyndere befolket end de mindre sogne.

Spørgsmålet om, hvad kirkerne repræsenterer, aktualiseres, når man skal forklare ødekirkerne. Aksel E Christensen har tolket Nørrejyllands mange nedlagte middelalderkirker som et resultat af en demografisk og økonomisk tilbagegang ved agrarkrisen, som ifølge Evert Baudou især ramte områder med både stor kirketæthed og udpint podsoljord.²⁵

I Skårby er indmuret to små fonte over hinanden (fig. 4). Den ene kan tænkes oprindeligt at have tilhørt kapellet i Gussnava, som omtales i 1145 og c 1164-70. Kapellet er ikke lokaliseret, men en tradition nedskrevet i 1730 siger, at det skulle have stået på "kyrkio-tofftén", som lå i den nordre vang nordvest for landsbyen, der nu er udskiftet. Den kan også være kommet fra kirken i Borrsjö, der alene er kendt fra et udskiftningskort og en udgravning i 1936. Grundmurene til et våbenhus og tidlige stenkistegrave (fig. 5) på marken netop syd for Marsvinsholms slotspark antyder her en kirke af samme udformning som andre af områdets romanske sognekirker. Lilla Tvärens kirke, som

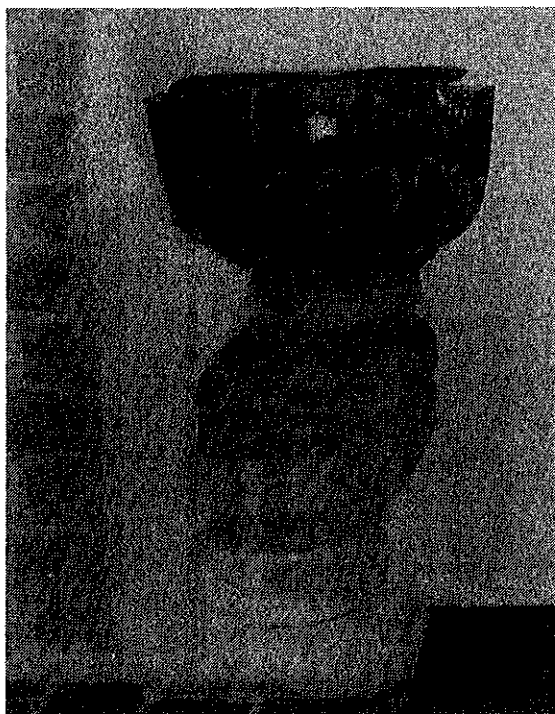
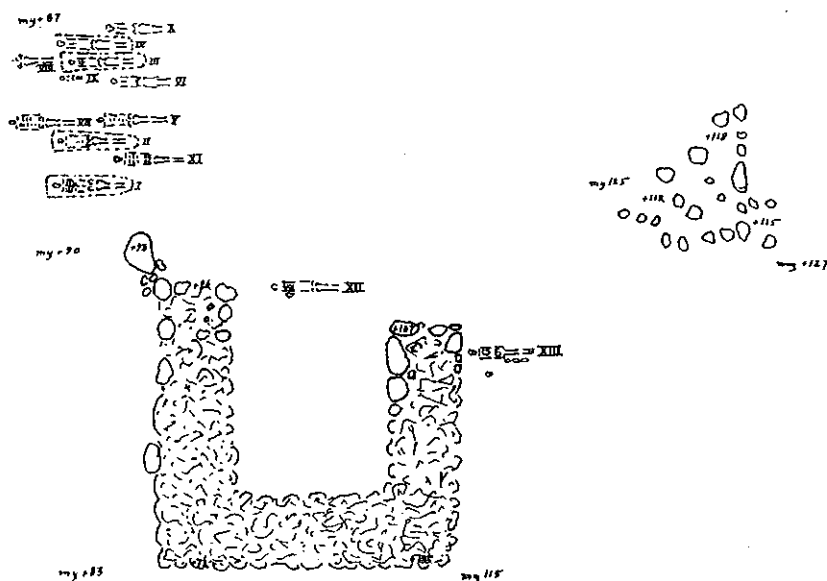

Fig. 4. Skårby kirkes to romanske fonte indmuret over hinanden. Én af fontene kan oprindeligt have tilhørt kapellet i Gussnava, kun 1,4 km fra Skårby, som omtales i 1145 og c 1164-70, men iøvrigt er ukendt. Foto Barbro Sundnéer juli 1985.

The two romanesque fonts in Skårby church, built into the wall one above the other. One of the fonts may originally have belonged to the chapel in Gussnava, only 1.4 km from Skårby, which is mentioned in 1145 and ca 1164-70, but otherwise unknown.

Fig. 5. Borrsjö kirketomt med fundamenterne til et våbenhus og begravelser, hvoraf flere kan have ligget indenfor et vesttårn. Stedet er nu overpløjet. Undersøgelse og opmåling ved Bror-Magnus Vifot sep. 1936 for Skånes Hembygdsförbund i Lund.

The site of Borrsjö church, with the foundations of a porch and graves, of which most may have been inside a west tower. The site has now been ploughed up. Investigated and surveyed by Bror-Magnus Vifot, September 1936, for the Scanian Local History Society in Lund.

ikke er fundet i terrænet, forsvandt ved midten af 1500-årene. Og to døbefonte kendes fra Sövestad. Den ene, som er opgravet i præstegårdens have, kan komme fra en af disse nedlagte kirker eller måske fra en helt ukendt kirke i området.²⁶

I Ystadorrådet forsvandt således mindst 3 middelalderlige landkirker og flertallet af købstadens kirker før landebogens tid, uden at dette kan forklares med en udsat placering på marginaljord. Eksemplerne fra Gussnava og Borrsjö er en påmindelse om, at mange kirker let kan være forsvundet allerede i middelalderen uden at have sat spor i de skriftlige kilder selv i en skånsk centralbygd. Kirkerne i Balkåkra, Borrie, Snårestad og Öja omtales således første gang i landebogen.²⁷

Når et tidligt selvgroet net af kirker med forskellige funktioner fra gårdskapel til dåbskirke blev reguleret, kan kirker med en uheldig placering eller for lave indkomster være blevet nedlagt.²⁸ I Västergötland med en påfaldende stor kirketæthed og mange ødekirker fik bispem i Skara således allerede i 1234, lang tid før agrarkrisen, pavens tilladelse til at nedlægge kirker.²⁹ Ødekirkerne i Västergötland, Nordøstjylland og Ystadorrådet kan for-

klares med en overetablering i områder domineret af herremænd, hvor kirker blev opført ved snart hver hovedgård eller landsby i den ældre middelalder. Ved siden af demografien og økonomien findes således et socialt aspekt ved kirkernes etablering, som havde betydning for både kirketætheden og ødelæggelsen.

Efter reformationen blev kirker nedlagt på landet, men måske især i byerne, for at rationalisere sognesystemet i en tid, hvor præsten nu også skulle forsørge en familie. St Nicolai i Ystad blev nedlagt allerede i 1532, og funktionen som sognekirke overført til klosterkirken St Petri, der stod tom efter gråbrødrenes brutale uddrivelse.³⁰ I de følgende år forsvandt også Ystads St Birgitte kapel, helligåndshus og spedalskhedshospital. Kystkapellet i Kabusa, der alene kendes fra stedsnavnet "Kapellistofterna" i landmålingsakterne fra 1697, en tradition nedtegnet i 1729 og nogle murerester, forsvandt sikkert også kort efter reformationen.³¹

Lilla Tvärens kapel omtales første gang i 1552 med dets præstegård og en tilknytning til sognekstavnet i Hedeskoga. Nedbrydningen af kapellet

blev befalet af Christian 3 i et klemmebrev i 1555 samtidig med nedlæggelsen af mange andre kirker i Danmark med små indkomster. Sognefolket skulle derefter søge til Hedeskoga, som også fik kapellet til at forbedre deres egen kirke.³²

Den påfaldende, men utvetydige eksistens af en præstegård i den forsvundne landsby Lilla Tvären, omtalen af sogneboere og den uregelmæssige afgrænsning af Hedeskogas sogn antyder, at kapellet trods navnet havde status af sognekirke i alt fald efter reformationen. Sognet må da have været området mindste, men dele af det kan tidligere være blevet lagt til Ystad ved købstadens ekspansion, lige som Bjersjöholms ekspansion kan have undergravet kirkens økonomi. I præsteindberetningerne fra 1600-årene berettes, at Lilla Tvären by skulle være blevet reduceret fra tidligere 27 gårde

til blot 4. Der kan altså have stået en kirke i Lilla Tvären af samme dimensioner som andre i området. Kirken er blot ikke lokaliseret endnu.

Menighedens areal

Oplysningerne om befolkningen c 1570-1980 skal nu i det følgende sammenlignes med den faktiske udformning af kirkerne i Ystadorrådet, hvor tidsperspektivet dog strækker sig betydeligt længere. Menighedens areal er her målt ved 8 tidspunkter (tabel 2). Oversigterne omfatter alle sognekirker, hvor grundplanen er kendt. Der må desværre ses bort fra St Nicolai i Ystad samt kirkerne i Borrsjö, Gussnava og Lilla Tvären, da deres arkitektur er ukendt, men St Petri i Ystad er medtaget efter

KIRKE	1250	1350	1550	1700	1800	1850	1900	1980
Baldringe	62	62	62	62	62	62	89	89
Balkåkra/Marsvinsholm	-	46	46	87	87	87	451	451
Bjåresjö	70	70	70	70	106	106	106	106
Borrie	42	42	42	42	42	42	-	-
Bromma	64	64	64	64	64	64	180	180
Hedeskoga	52	52	52	52	52	52	52	52
Högestad	55	55	82	82	82	82	82	82
Katslösa	?	?	?	?	?	?	207	207
Sjörup/Vallösa	59	59	77	77	77	77	214	214
Skårby	43	43	71	71	105	105	-	105
Snårestad	50	50	50	50	95	95	-	50
Stora Herrestad	78	78	78	78	125	125	125	78
Stora Köpinge	55	97	97	97	154	154	154	154
Sövestad	71	71	112	112	112	112	134	134
Villie	62	62	62	62	112	112	224	192
Västra Nöbbelöv	69	90	90	90	90	214	214	156
Öja	42	42	42	42	42	42	113	113
DELSUM	874	983	1097	1138	1407	1530	2346	2363
GENNEMSNIIT FOR LANDET	58	61	69	71	88	96	167	148
Ystad St Maria	374	374	480	639	639	639	639	639
Ystad St Nicolai/St Petri	?	?	327	327	327	327	327	327
SUM	1248	1357	1904	2103	2372	2495	3309	3328
GENNEMSNIIT	78	80	106	117	132	139	207	185

Tabel 2. Menighedens areal i Ystadorrådets kirker ved 8 tidspunkter målt i afrundede m². Oplysninger fra grundplaner, oftest i skala 1:100.

The area (in m², rounded) available for the congregation in the churches in the Ystad area, at eight different points in time.

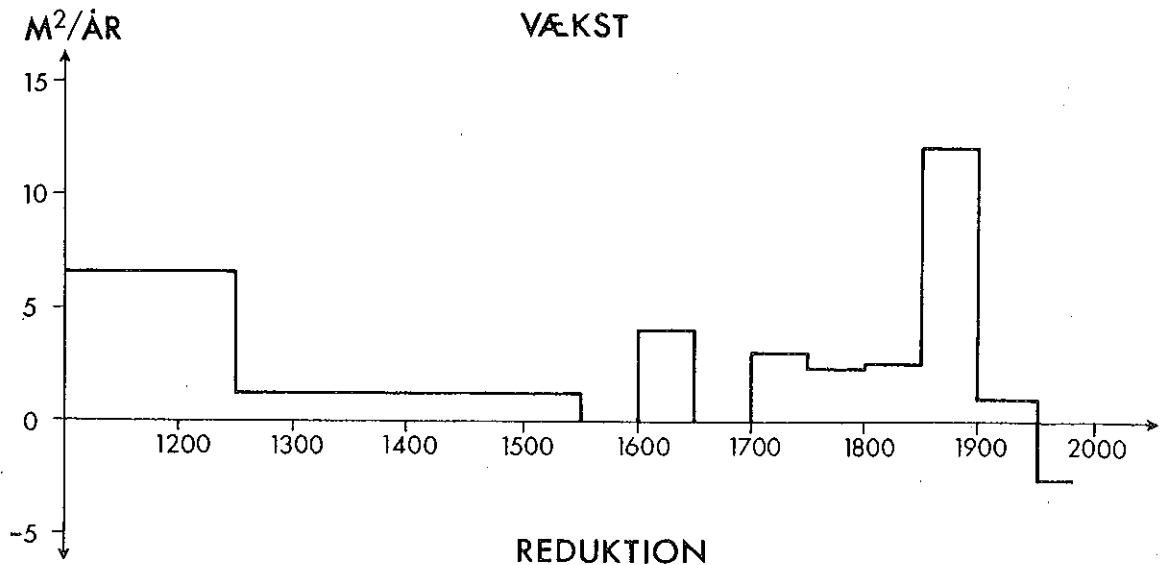

Fig. 6. Væksten i menighedens areal i Ystadorrådet kirker. Arealet er målt som det indre af skibet med dets udvidelser, men uden tårnrummet. Tiden c 1100-1550 er inddelt i tre perioder og tiden derefter i perioder på hver 50 år. Oversigten omfatter kirkerne på fig. 1 undtagen Katslösa og klosterkirken St Petri i Ystad.

The growth of the area available for the congregation in the churches in the Ystad area. The area is calculated as the interior of the nave and its extensions, excluding the tower. The time ca 1100-1550 is divided into three periods and the time after that into fifty-year periods. The survey encompasses the churches in figure 1 with the exception of Katslösa and the friary church of St Peter's in Ystad.

reformationen, hvor den blev sognekirke. Den middelalderlige kirke i Katslösa kan heller ikke vises, da der savnes oplysninger om målforhold.

Udviklingen kan sammenfattes i en enkelt linje (fig. 6), der viser forandringen i menighedens areal i Ystadorrådet sognekirker pr tidsenhed. Arealet er målt som det indre af skibet med dets udvidelser, men uden tårnrummet, og der er ikke taget hensyn til eventuelle trækirker forud for stenkirkerne. Tiden c 1100-1550 er inddelt i 3 perioder og tiden derefter i 50-års perioder.

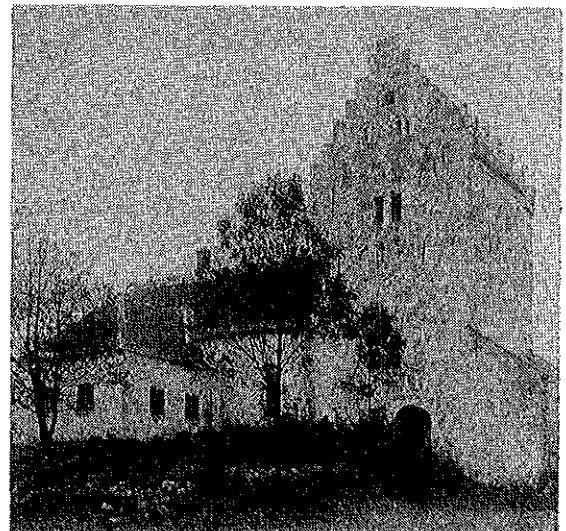
Antagelig har tilvæksten været koncentreret til korte tidsrum, som ikke kan iagttages med de brede dateringer af middelalderens kirkearkitektur. Tiden

efter 1550 viser, hvor ujævnt væksten kan tænkes at have været også tidligere.

Væksten i menighedens areal fordeler sig også ujævnt over Ystadorrådet kirker. Ved 1250 er kirkerne således temmelig ensartede i størrelse. Kun St Maria i Ystad og Stora Herrestad skiller sig ud. Men når vi kommer ind i 1800-årene får udvidelserne sit tyngdepunkt i Ljunhits herred.

Fig. 7. Skårby kirke var oprindelig en af Ystadorrådet mindste stenkirker. Skibet blev forlænget mod vest i gotisk tid, lige som et våbenhus og tårn blev tilføjet. Endelig blev en nykirke opført ind til skibets nordside i 1700-årene. Foto Theodor Wählin 1909-10.

Skårby church was originally one of the smallest stone churches in the Ystad area. The nave was extended towards the west in the Gothic period and a porch and tower were added. Finally, a transept was built by the north side of the nave in the eighteenth century.

De romanske stenkirker

De romanske landkirker i Ystadorrådet havde i gennemsnit et skib med et indre areal på c 58 m². Mindst var Borrie og Öja med c 42 m², tæt fulgt af Skårby (fig. 7) med c 43 m², og størst var Stora Herrestad med c 78 m².³⁴ St Maria i Ystad havde oprindeligt et basilikalt skib på c 374 m². Købstaden distancerede sig således klart fra landet ved størrelsen af sin kirke.

Kan variationen, i lighed med Ribe-egnens kirker, så skyldes det lokale befolkningsgrundlag? Måske er forskellene for små til at give et klart udslag, eller befolkningens fordeling kan være ændret gennem middelalderen. Under alle omstændigheder er der kun en svag korrelation mellem menighedens areal i de romanske kirker og antallet af tiendeydere c 1570.³⁵ De tre mindste skibe,

næsten ens i størrelse, fandtes således ved kirker med henholdsvis 10, 21 og 36 tiendeydere. Og der kan ikke iagttages nogen kronologisk tendens i området, altså at kirkerne blev større med tiden. Skårby og Stora Herrestad, som afveg markant i størrelse, tilhørte begge området's ældste kirker - lige som Balkåkra og Sövestad, der tilhørte de sene. Små og store kirker optræder således samtidigt både i begyndelsen og slutningen af den romanske periode.

En forklaring kan være, at flere af de romanske kirker blev opført mere som gårdskapeller end egentlige sognekirker. Stenkirkerne tilkom i en tid, hvor de sociale tilhørsforhold endnu var afgørende frem for geografisk nærhed. Deres demografiske forudsætninger kan derfor også have været anderledes end de kendte sogne.³⁶

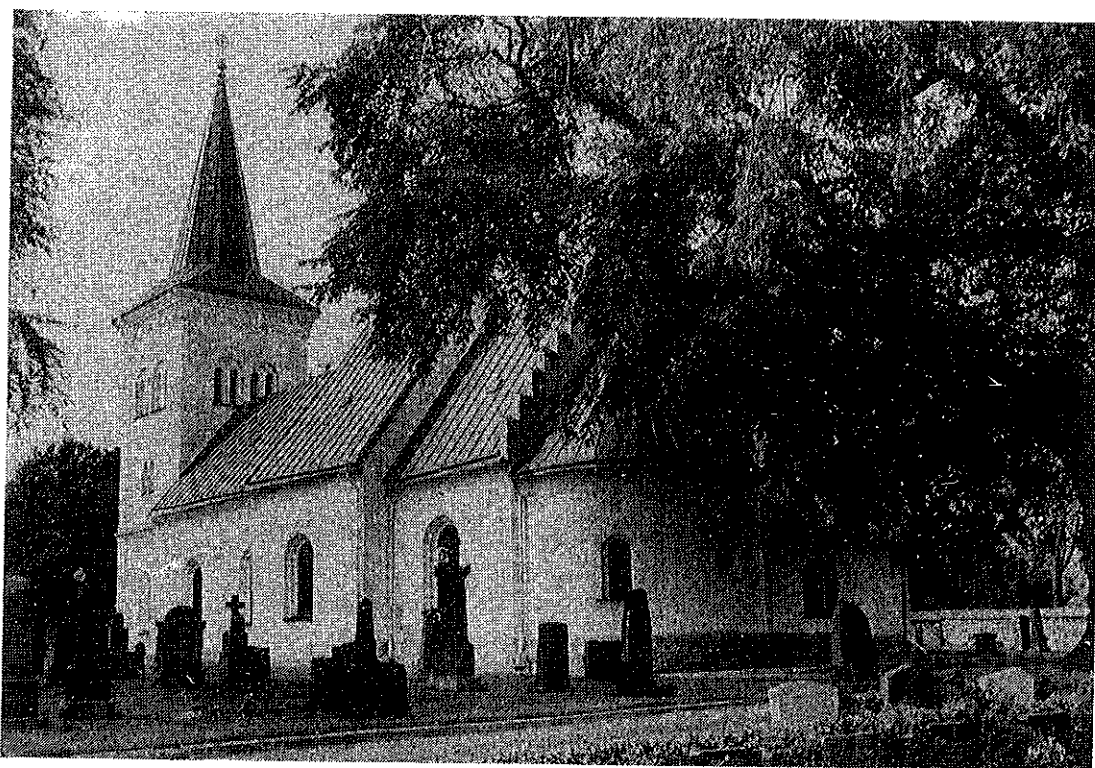

Fig. 8. Stora Köpings kyrka. Apsiden, koret och det brede østfag af skibet tilhører en senromansk ombygning, hvor hensigten må have været en total fornyelse af kirken. Ombygningen kan dateres til 1200-årenes slutning med hjælp af dendrokronologiske prøver i tagværket. Den vestligste del af kirken blev fornyet fra grunden 1860-61. Foto Jes Wienberg juni 1986.
Stora Köpings church. The apse, the chancel, and the wide eastern bay of the nave are part of a late Romanesque alteration, the aim of which may have been a complete rebuilding of the church. The work can be dated to the end of the thirteenth century by means of dendrochronological investigation of the roof timber. The westernmost part of the church was rebuilt from the ground up in 1860-61.

Stora Köpinge

I 1280-erne eller de nærmeste årtier blev østdelen af Stora Köpinge kirke (fig. 8) ombygget. Kirken fik et nyt kor med apside, og skibet blev udvidet i øst med et bredere fag, som forøgede menighedens areal med c 42 m² (75,4 %) - alt i romanske stilformer. Omfanget er kendt, da dele af fundamenterne til det ældre kor blev afdækket under gulvet ved en arkæologisk undersøgelse i 1969.

Det bredere østfag og den dårlige sammenføjning mellem bygningsdelene viser, at hensigten har været at erstatte den ældre romanske kirke med en helt ny og betydeligt større. Havde intentionen blot været at udbygge gejstlighedens del af kirken som en lokal manifestation, havde det været unødvendigt også at opføre det brede østfag af skibet.

Med udgangspunkt i stednavnet "köpinge" er

Stora Köpinge, lige som 7 andre pladser i Skåne, blevet tolket som en handelsplads fra vikingetiden eller den tidlige middelalder. Fælles for disse er nærheden til havet, ofte til sejlbare åer og købstæder. Stora Köpinge ligger kun 4,3 km fra havet, 200 m fra Nybroån, tidligere "Kjöpinge Å", og 9 km fra middelalderbyen Ystad.

Köpingerne er både blevet tolket som storbøndernes handelspladser fra vikingetiden, og som ærkebispens handelspladser fra 1100-årene i konkurrence med kongens byer i en tid, da centralmagten var svag. Når besiddelsesforholdene kan klarlægges ind i 1500-årene, tilhørte disse pladser nemlig ærkesædet.³⁷ Ved denne tid var ærkesædet den største jordejer i Stora Köpinge sogn, og kirkebyen var et administrativt centrum med en skudgård, hvilket kan antyde besiddelsesforholdene

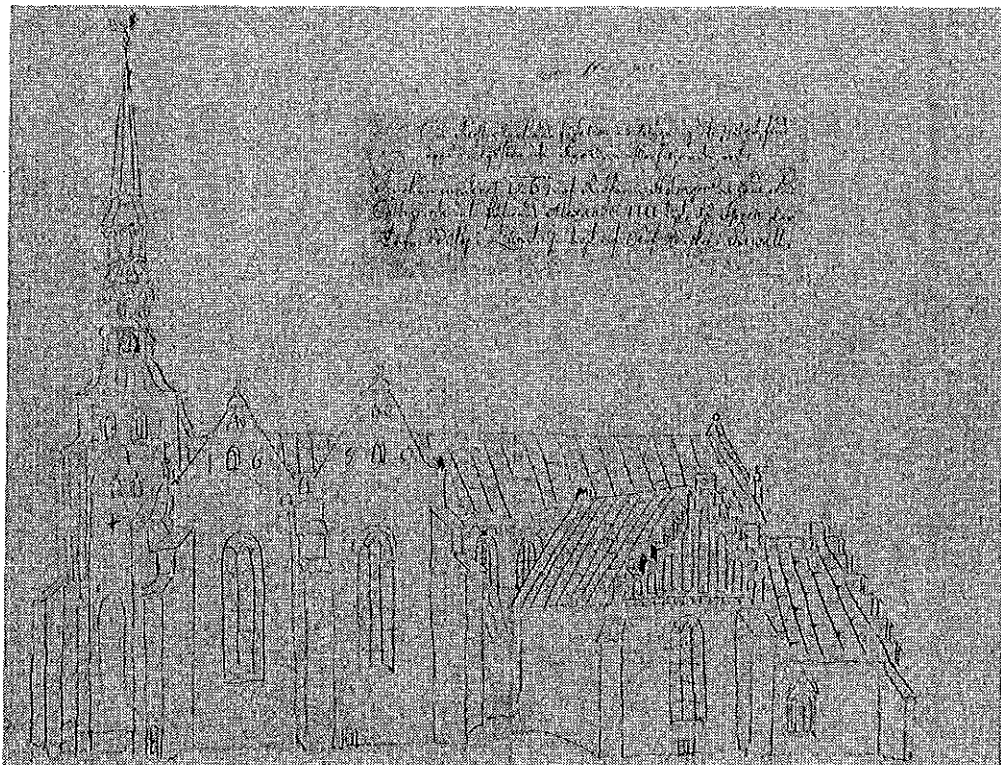

Fig. 9. Mariakirken i Ystad ved midten af 1700-årene. Den oprindelige teglstensbasilika er helt omdannet ved opførelsen af det sengotiske langhuskor og vestpartiet fra 1648-50. Tårnets klokkestokværk og spir blev dog først fuldført 1688-89. Ved sydsiden ses Helligkors-kapellet og våbenhuset, også sengotiske, som Carl Georg Brunius lod nedrive i 1840. Tegning af Alexander Kastman i 1755 i Kungliga Biblioteket i Stockholm.

St Mary's church in Ystad in the mid-eighteenth century. The original brick basilica was completely transformed with the erection of the late Gothic chancel and the western section from 1648-50. The belfry and spire were not completed until 1688-89. To the south can be seen the Chapel of the Holy Cross and the porch, also late Gothic, which Carl Georg Brunius had demolished in 1840. Drawing from 1755 by Alexander Kastman, now in the Royal Library, Stockholm.

også langt tidligere. Ærkebiskop Esger af Lund havde således den fulde patronatsret i 1322, da han annekterede sognekirken til kanniken Tyge Hemmingsens præbende ved Lunds domkirke.³⁸

Den ufuldendte ombygning af Stora Köpinge kirke er allerede af Erik Lundberg blev tolket som et udtryk for handelspladsens kraftige udvikling, der blev afbrudt med Ystads grundlæggelse. De to pladser skulle have afløst hinanden c 1200.³⁹ Den nye dendrokronologiske datering af ombygningen betyder imidlertid, at de to pladser må have eksisteret samtidigt så sent som ved 1200-årenes slutning - enten i symbiose med forskellige funktioner, eller i konkurrence som henholdsvis ærkesædets og kongemagtens centre.

Større ombygninger eller fornyelser af stenkirker endnu i den romanske periode var et særdeles sjældent fænomen i middelalderens Danmark og kan næsten betegnes som et urbant fænomen. De få landkirker med beslægtede forandringer, som Starup ved Haderslev Fjord og Hviding i marsken udenfor Ribe, kan også have ligget ved handelspladser nær velkendte middelalderbyer.⁴⁰

Udvidelsen viser en økonomisk specialisering og befolkningskoncentration, som afveg fra det normale på landet, selv om kirken i Stora Köpinge trods ombygningen helt stod i skyggen af Ystads teglstensbasilika St Maria (fig. 9) både i størrelse

og pragt. Kirkearkitekturen bliver således en fysisk målestok for graden af centralitet, hvor den afbrudte udbygning viser nye forudsætninger. Stora Köpinges merkantile rolle overtages derefter helt af Ystad.⁴¹

Udvidelser før 1700

Kirkerne i Högestad, Skårby og Sövestad fik gotiske vestforlængelser på henholdsvis c 25, 27 og 41 m². Skibet blev udvidet ind i de romanske tårnrum i Sjörup og Västra Nöbbelöv, da disse kirker fik nye gotiske tårne. St Maria i Ystad fik et sengotisk langhuskor, som forøgede skibet med mindst et fag mod øst. Gråbrødreklosterets kirke St Petri blev udvidet først med et stort kor i 1300-årenes første del, så hele den tidligere langhuskirke kunne reserveres for andagtssøgende⁴², og i 1400-årene også med et sideskib i syd.

I 1648 nedstyrkede tårnet ved St Maria i Ystad i en orkan og rev kirkens vestparti med sig. En genopbygning blev straks igangsat. Et nyt vestparti udformet som et tværskib med dobbelte gavle stod færdigt allerede i 1650 ligesom det meste af et nyt vesttårn, som den sidste manifestation mens Ystadorrådet var dansk. Først i 1688-89, efter et langvarigt byggestop, kunne dette tårn fuldføres

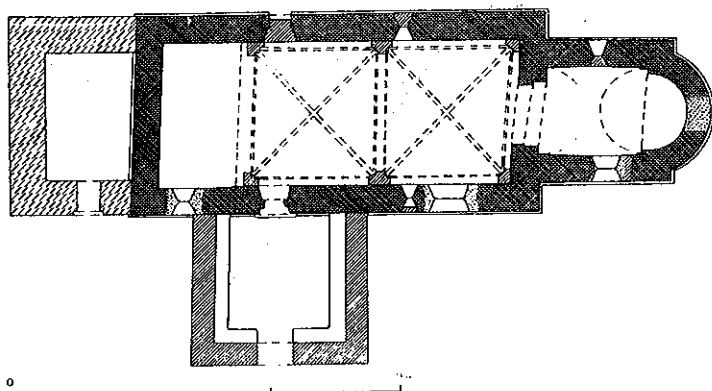

Fig. 10. Sjörup kirke med markering af byggeperioderne. Det oprindelige romanske tårn blev nedskåret til tagfoden, tværmuren fjernet og rummet indrettet som en del af skibet efter opførelsen af et sengotisk tårn vest for det ældre. Tilstedeværelsen af et romansk tårn røbes nu ved spor efter dets østmur, aftryk af et tøndehvælv og portalernes placering, men ikke ved en større murtykkelse. Ældre opmåling suppleret 1986 med signaturer efter principperne i Danmarks Kirker.

Sjörup church, with the building periods marked. The original Romanesque tower was lowered to the same height as the base of the roof, the transverse wall was removed, and the room was incorporated into the nave after the building of a late Gothic tower to the west of the old one. The existence of a Romanesque tower is now revealed by remains of its east wall, the traces of a barrel vault, and the location of the doorways, but not by thicker walls.

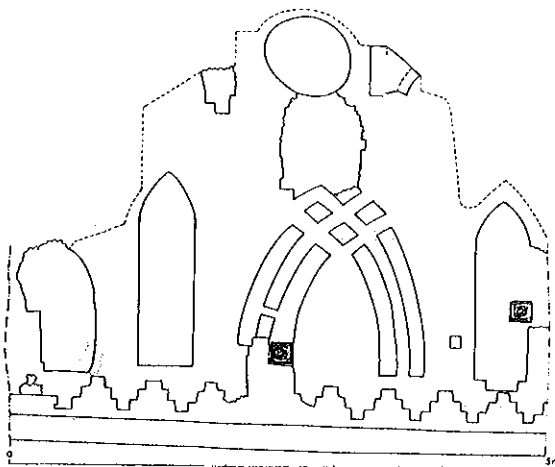

Fig. 11. Vestforlængelsen ved Sövestad kirke blev udsmykket med en usædvanlig gavlblænding, som viser, at kirken en tid stod uden tårn. Opmåling ved Mats Anglert juni 1986, Lunds Universitets Historiska Museum.

The west extension of Sövestad church had a gable with unusual blind windows, showing that the church was without a tower for a time.

med klokkestokværket og spiret. Vestudvidelsen forøgede kirkerummet med c 158 m² (33,0 %).⁴³

Senmiddelalderens fromhed kan ikke alene forklare disse udvidelser. Vestudvidelserne i Högestad, Skårby og Sövestad skete i sogne, der tidligere har været mere skovbevoksede.⁴⁴ Udvidelserne bør kunne forklares med en befolkningsvækst ved opdyrkningen af bakkelandskabets skove - netop som Mackeprang har hævdet. Kirkearkitekturen vidner således om en ekspansion i det indre bakkelandskab, som gik forud for 15-1600-årenes velkendte etablering af enkeltgårde i samme område.⁴⁵

Udvidelsen i Sjörup kirke (fig. 10) ville slet ikke være blevet registreret, hvis ikke det romanske tårn endnu afslørede sin eksistens med rester af tåmbuerne og et tværgående tøndehvælv. Murtykkelsen er den samme som i det romanske skib! Og ved en overfladisk betragtning kunne vestdelen i Västra Nöbbelöv tolkes som en romansk udvidelse - i stedet for et sekundært romansk tårn, der først med gotikken var blevet inddraget i kirkerummet.

Vestudvidelserne i Sjörup og Västra Nöbbelöv,

som forenede behovet for mere plads med nye funktioner for tårnene, påmindér således om yderligere nogle problemer ved at tolke udvidelsernes fordeling som udtryk for befolkningsforandringer i middelalderen. Der kan endnu findes mange upåagtede gotiske udvidelser ind i ældre tårnrum, hvor det eneste synlige nu er et påfaldende langt skib med centralt placerede nord- og sydportaler. Og et flertal af de romanske vestudvidelser, som Mackeprang og Christensen har registreret, kan i virkeligheden være en nedre del af et tilføjet romansk tårn, hvor udvidelsen af menighedens areal først skete i gotikken, da tårnet blev nedbrudt til tagfoden.⁴⁶ Udvidelsernes tyngdepunkt koncentrerer således helt til senmiddelalderen.

Udvidelsen af Sövestad kirke blev udsmykket med en usædvanlig gavlblænding (fig. 11), som afslører, at tårnet er en senere tilføjelse. Og indvendigt blev udvidelsen dækket af Ystadorrådets eneste stjernehvælv. Denne hvælvform optræder ofte, hvor adelige stiftere har stået bag byggeriet. Vestudvidelsen i Sövestad kan være udført på initiativ af besidderne til hovedgården Krageholm i sognet.⁴⁷

Vi kender ikke samtidens motiver for udvidelserne af Ystadorrådets kirker, men Niels Jørgen Poulsen har ved fremdragelse af et jysk kirke-regnskab vist, hvordan de faktiske omstændighederne kan have været. Da Sønder Omme kirke i sommeren 1620 fik en vestudvidelse og et klokketårn fandtes tre årsager: Kirken var for lille til befolkningen, som havde vokset gennem 1500-årene. Den adelige kirkeværgø ønskede at sætte sig selv og sin familie et minde. Endelig havde en opsparret formue muliggjort byggeriet. Og det bemærkes, at kirkeværgen nok tog initiativet, men at fæstebønderne reelt betalte byggeriet gennem tinden.⁴⁸

Vækst og udvidelse

Ved 1700 er det for første gang muligt i Ystadorrådet direkte at vurdere befolkningens størrelse i de enkelte landsogne i forhold til kirkearkitekturen.

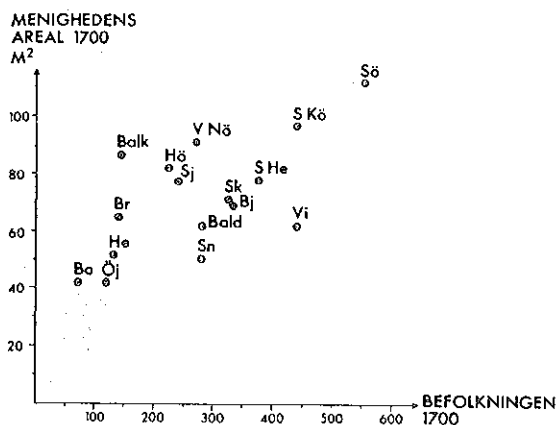

Fig. 12. Befolkningen i 1700 i Ystadorrådets landsogne (uden herregårdene) i forhold til menighedens areal ved samme tidspunkt. Korrelationskoefficienten ved lineær regression er da +0,85. Arealet er målt som det indre af skibet med eventuelle udvidelser, men uden tårnrummet.

Population in 1700 in the rural parishes (without manors) of the Ystad area available for the congregation at the same time. The correlation coefficient of the regression line is +0.85. The area is calculated as the interior of the nave and any extensions, excluding the tower.

Folketallet varierede her mellem 68 personer i Borrie som minimum og 556 i Sövestad som maksimum med et gennemsnit på 269.⁴⁹ Skibet med dets udvidelser varierede ved samme tidspunkt i indre areal mellem c 42 m² i Borrie og Öja og c 112 m² i Sövestad. Som allerede disse tal antyder, fandtes der nu en klar sammenhæng mellem menighedens areal og folketallet (fig. 12).⁵⁰

Efter 1700 blev det almindeligt at udvide kirkerummet, ikke i længden, men ved at opføre et tværskib, en såkaldt "nykirke", oftest ind til nordsiden af det ældre skib med udsigt til prædikestolen. I Skåne fik mindst 117 af 404 kirker (29,0 %) tværskibe i perioden 1700-1910.⁵¹

Ystadorrådets kirker fulgte tæt tendensen for hele Skåne, da 6 af 19 sognekirker (31,6 %) fik tværskibe. Skårby kirke var den første i begyndelsen af 1700-årene med en tilbygning på c 34 m². Snårestad fik et tværskib ved samme tid, Stora Herrestad i 1757, Stora Köpinge i 1768 og Västra Nöbbelöv i 1834. Bromma fik et nyt østparti i 1853 med to korsarme. Det samme hændte Villie i

1891, hvor forandringen betød en udvidelse på c 112 m², der fordoblede menighedens areal. Tværskibe blev også indrettet i tidligere våbenhuse som i Bjäresjö 1723 og 1775 og senest i Sövestad i 1854.

I alle disse tilfælde kan hensigten kun have været at give plads for en voksende befolkning. Kirkerne i Ystadorrådet, som fik tværskibe i 1700-årene, tilhørte alle landsogne med et folketal over gennemsnittet, og hvor en fordobling fandt sted mellem 1700 og 1805. Et sogn som Skårby voksede således fra 324 indbyggere i 1700 til 545 i 1750 og 647 i 1805, mens Villie tilsvarende voksede fra 442 til 724 og 1077. Her ses bogstaveligt et befolkningspres på kirkerne! Tilbygningerne blev da også stadig større.

Forandring og tradition

Af Ystadorrådets 19 sognekirker blev 4 (21,1 %) helt nyopført i 1800-årene. Området afviger heri ikke afgørende fra resten af Skåne, hvor 100 kirker af 404 (24,8 %) blev fornyet i tidsrummet 1787-1914. Men i forhold til andre dele af det nuværende Sverige er forandringen i Skåne faktisk beskedent. Af Hallands 88 sognekirker blev således 39 (44,3 %) helt fornyet i samme tidsrum, og af Blekinges 24 middelalderlige sognekirker blev 10 (41,7 %) fornyet. Samtidigt blev befolkningen i disse landskaber mere end fordoblet. Derimod blev af 1608 sognekirker i det nuværende Danmark kun 75 (4,7 %) fornyet i tidsrummet 1800-1917 trods en tilsvarende befolkningsvækst.⁵²

Den største forandring i Ystadorrådets kirketopografi siden opførelsen af de romanske kirker skete i 1800-årenes sidste halvdel, da helt nye kirker blev bygget. Nær Marsvinsholm blev i 1867 indviet en kirke (fig. 13), der skulle blive Skånes største landkirke med et indre areal for menigheden på c 450 m². Den erstattede kirkerne i Balkåkra, Skårby og Snårestad med et areal for menigheden på ialt c 287 m², hvilket betød en forøgelse på c 163 m² (56,8 %). Kirken i Katslösa blev i 1870 erstattet af en ny kirke på samme plads med et areal på c 207 m². Sjörup blev erstattet af en ny kirke i

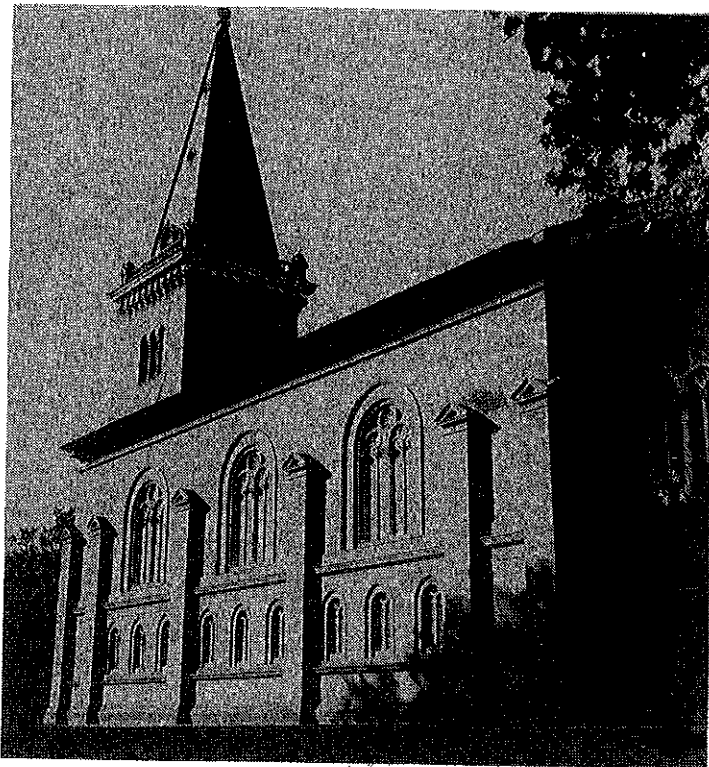

Fig. 13. Marsvinsholms kirke blev opført 1862-67 til erstatning for de middelalderlige sognekirker i Balkåkra, Skårby og Snårestad. Den danske arkitekt Christian Zwingmann stod både bag omdannelsen af det nærliggende slot og opførelsen af kirken, som blev Skånes største landkirke med 1000 pladser. Foto Jes Wienberg sep. 1988.

Marsvinsholm church was built 1862-67 to replace the medieval parish churches of Balkåkra, Skårby, and Snårestad. The Danish architect Christian Zwingman was responsible for both the reconstruction of the nearby Marsvinholm castle and the erection of the church in Scania, seating 1,000 people.

Vallösa på en mere central plads i sognet, og endelig blev Öja fornyet i 1895. Forøgelsen ved Sjörup og Öja var henholdsvis c 137 m² (177,8 %) og c 71 m² (168,9 %). Tyngdepunktet for udvidelserne var i Ljunits herred, hvor befolkningsvæksten var størst.

Marsvinsholms kirke var ikke blot en ny sognekirke, men også en slotskirke. Ejerne til Marsvinsholm havde i 1773 og 1787 opnået patronatsretten til kirkerne i Balkåkra, Skårby og Snårestad ved samme tid, som slottet blev restaureret. Allerede da var hensigten at opføre en ny kirke istedet for "de tre bristfällige små kyrkior". Men Marsvinsholms kirke blev først opført i 1862-67 og ikke uden modstand fra sogneboerne. De ønskede én kirke på grænsen mellem Snårestad og Balkåkra samt én i Skårby, men havde ingen indflydelse over for patronen, lensbaron Jules E Stjernblad. Kirken blev placeret midtvejs imellem Marsvinsholm slot og Balkåkra kirke.⁵⁴

Marsvinsholms kirke skulle ifølge arkitekten Christian Zwingmanns tegninger have pladser for

1000 personer og blev faktisk fyldt. I perioder var den endog ikke tilstrækkelig stor. Alene befolkningen i de sammenlagte sogne var 3263 personer i 1865, eller mere end 3 gange pladsernes antal, så behovet for en større kirke var en realitet.

Udviklingen var dog ikke kun et spørgsmål om vækst gennem 1800-årene. Stora Köpinge kirke blev ombygget 1860-61, men menighedens areal forblev uændret. Borrie kirke blev nedlagt til fordel for Stora Herrestad i 1874 uden, at denne kirke blev udvidet. Og Bjäresjö blev udvidet i 1892, men da de ældre tværskibe samtidigt fik nye funktioner, blev menighedens areal uforandret. Var forandringerne således omfattende på landet, var den eneste markante forandring i Ystad, at St Maria mistede både sit våbenhus og kapel ved Carl Georg Brunius "restaurering".⁵⁵

Forandringerne kunne have været flere. Der fandtes således ønsker om at nedlægge St Petri i Ystad i begyndelsen af 1800-årene. Forvalteren på Högestad ville i 1880-erne lade opføre en helt ny kirke til erstatning for Baldringe og Högestad midt-

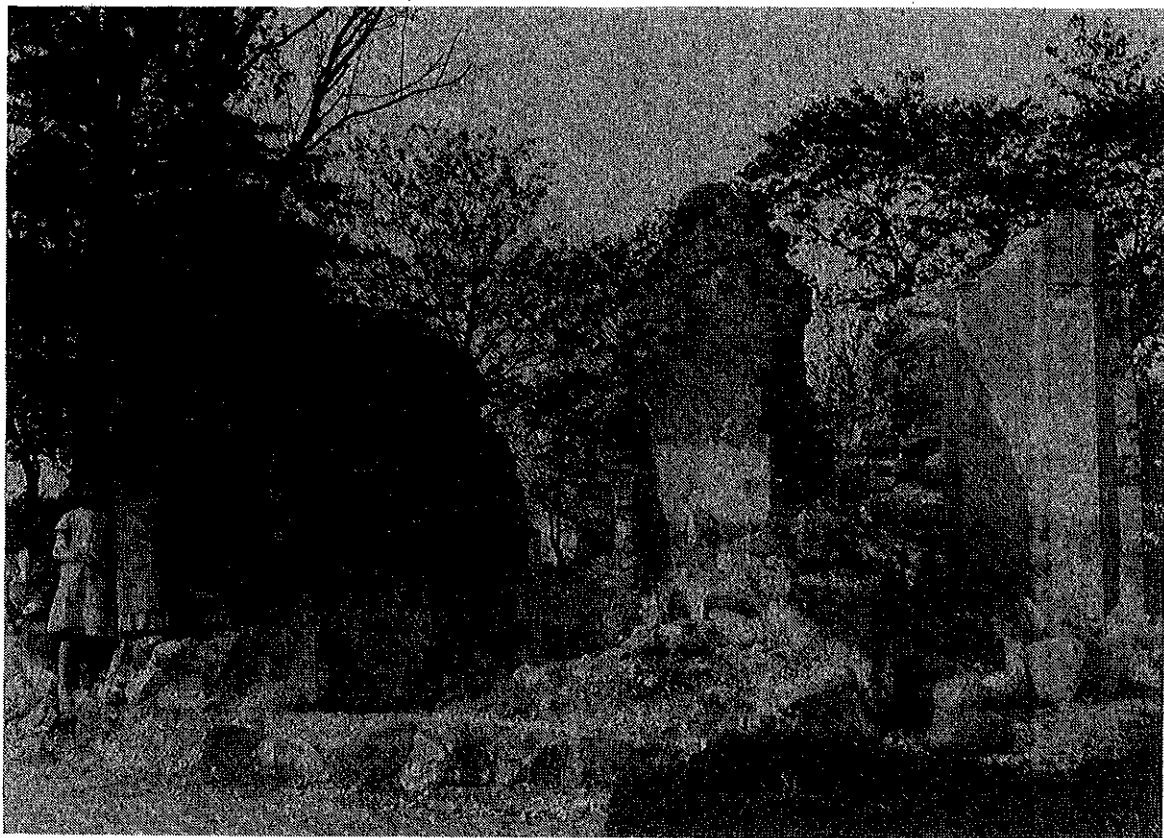

Fig. 14. Snårestad ødekirke med grundmurene af apsiden i forgrunden kort før genopbygningen. Foto Theodor Wählin i 1922 i Lunds Universitets Historiska Museum.

The deserted church in Snårestad, with the foundation walls of the apse in the foreground, shortly before it was rebuilt.

vejs mellem kirkebyerne, men det mødte modstand, og man nøjedes med udvidelsen i Baldringe. Arkitekten ved ombygningen af Bjäresjö kirke i 1892 havde egentlig tænkt sig også at nedrive tilbygningerne ved skibet og opføre nye korsarme i øst med apsider. Det ville imidlertid blive for dyrt.

De radikale ombygninger af de skånske kirker i 1800-årene skete ikke blot for at give plads til en forøget befolkning. I mange tilfælde var folketallet nedadgående. Lige som adelen i 1800-årene manifesterede sig i slotsbyggeriet i en tid med økonomisk fremgang, men social tilbagegang, så blev kirken fornyet i en krisetid. Udvidelserne var en del af et byggeri, der kan tolkes som et arkitektonisk budskab i en tid med sekularisering og ideologisk konkurrence.⁵⁶ Samtidigheden mellem forandringerne i den profane og sakrale arkitektur i

kirkerne og slottenes ombygninger, var således ingen tilfældighed.

Og udviklingen er ikke blevet mere entydig i dette århundrede, hvor folketallet er faldet drastisk i et flertal af landsognene. Ekspansion og reduktion optræder nu parallelt i Ystadområdet. Snårestad kirke (fig. 14) blev opbygget i 1924-25, antagelig med genanvendelse af de gamle mure, og er atter taget i anvendelse som sognekirke. Den havde da fået sin oprindelige størrelse. Borrie blev genindviet i 1929 efter en restaurering, hvor apsidens blev genopbygget og dele af skibets mure fornyede. Sjørup kirke blev restaureret i 1933 efter en lang tids forfald. Endelig blev Skårby kirke genindviet i 1934 trods den fortsatte eksistens af kirken ved Marsvinsholm. Samtidigt er dele af kirkerummet blev fraskilt for nye funktioner som våbenhus,

gravkapel eller præsteværelse.

Når kirker som Snårestad og Skårby genindvies i vort eget århundrede, trods en klar tilbagegang i folketallet, så har kirken utvetydigt fået en funktion i skabelsen af historisk tradition. Kirken er blevet et symbol på kontinuitet og lokal identitet - et mindesmærke i et ellers uigenkendeligt kulturlandskab.

Fremtidsperspektiver

Mackeprang var i 1918 bekymret for en fremtidig befolkningsudvikling, som kunne give behov for nye udvidelser af kirkerne. Han forudså en klar vækst i folketallet især i købstæderne, men også på landet på grund af husmandsbevægelsen, og fandt en nedgang i kirkebesøgene usandsynlig.⁵⁷ Udviklingen blev som bekendt helt anderledes.

Der er et flertal af faktorer, som spiller ind ved siden af befolkningens størrelse og fordeling: Religiøsitet, anvendelse af kirkerummet og kirkens økonomi. Problemet med de store kirker i tyndt befolkede landsogne er dog allerede en realitet i Skåne. Maglarps nye kirke, der blev indviet i 1909 som et nygotisk tempel på Söderslätt, er nu en ødekirke i forfald siden middelalderkirkens genindvielse i 1971.⁵⁸ Vil en lignende skæbne i fremtiden overgå nogle af Ystadorrådets kirker? Hvis Balkåkra kirke havde været lidt større eller i bedre stand, ville den måske have været genindviet i dag.

1800-årenes kirker er mere truede end middelalderens kirker, hvis landbebyggelsen også i fremtiden affolkes med samme hastighed som nu. Vi har endnu ikke helt accepteret vore oldeforældres teglstensskatedraler som historiske mindesmærker. Mange vil måske endnu vurdere disse kirker som hæslige bygningsværker, men vi må ikke være blinde for deres værdi som et udtryk for en revolutionerende epoke, der først nu ser sin afslutning. Og skal disse bygninger fra industrialismens barndom bevares, kan et nyt og utraditionelt indhold behøves.⁵⁹

Kirkerne og befolkningen i Ystadorrådet

Ingen af Ystadorrådets kirker har været helt identiske i størrelse, og alle med undtagelse af Hedeskoga er enten blevet udvidet, fornyet eller lagt øde i middelalderen eller nyere tid. Kan de lokale variationer i folketallet forklare disse forskelle i arkitekturen, og er befolkningsvæksten en afgørende faktor i forandringerne af kirkerne?

Ved at sammenligne den kendte demografi med menighedens areal i kirkerne ved samme tidspunkt fremkom klare overensstemmelser efter middelalderen. Det er vanskeligere at iagttage en sammenhæng mellem størrelsen af de romanske kirker og befolkningen, som vi indirekte kender den c 1570. De romanske stenkirker blev opført over en lang tidsperiode, næsten 200 år, antagelig med forskellige funktioner og delvist inden sognet blev en geografisk enhed. Deres indbyrdes størrelse kan have været et udtryk for befolkningen, men i andre sociale enheder end de kendte sogne - måske mere knyttede til områdets mange hovedgårde.

Man kan også sammeligne den kendte befolkning med menighedens areal i nyere tid. Der ses da en klar korrelation mellem perioder, hvor folketallet øges, og perioder hvor kirkerne udvides, men kun i de store linjer og med en ikke uventet forsinkelse. Befolkningen nåede sit maksimum ved 1870, mens menighedens areal først nåede sit højdepunkt i 1934 med genindvielsen af Skårby kirke.

I detaljen virker udviklingen mere ulogisk. Ystad er vokset jævnt fra 1600-årene til i dag, men den sidste større forandring ved kirkerne var udvidelsen af St Maria 1648-50. Da Stora Köpinge blev ombygget i 1860-61, skete det efter mere end en fordobling af befolkningen fra århundredeskiftet, men kirken blev ikke udvidet. Og kirken i Vallösa blev opført i 1882, da en ekstrem befolkningsvækst var vendt til en kraftig nedgang.⁶⁰

De middelalderlige udvidelser bør også i store træk kunne afspejle lokale forøgelse i befolkningen. Iagttagelserne i en nyere tid bekræfter dog, at behovet kan være opstået langt inden udvidelserne blev realiserede. En byggefond skulle først opspares og modstand overvindes. 1400-årenes udvidelser i Högestad og Sövestad kan altså afspejle

en situation før den demografiske krise ved midten af 1300-årene!

Befolkningens størrelse og vækst kan i nogle perioder forklare kirkebyggeriets variationer og udvikling, men absolut ikke i alle. Og demografien er ikke en uafhængig variabel. Iagttagelserne i Ystadområdet peger på en mulig periodisering af forholdet mellem kirken og befolkningen og betydningen af andre faktorer.

I den romanske periode var foruden befolkningens størrelse også kirkens funktion og sociale kontekst afgørende for opførelsen og udformningen. I den gotiske periode blev kirkerne så udvidet som en tilpasning til en ny og mere egalitær sognestruktur, for at give plads til en voksende befolkning og måske også af hensyn til flere andre. Samtidigt forsvandt flere mindre kirker knyttet til hovedgårde.

Efter reformationen rationaliseres kirkeorganisationen til nye økonomiske forudsætninger og overtallige kirker nedlægges i hele landet. I de følgende århundreder findes en klar sammenhæng mellem befolkningens vækst og kirkernes udvidelse. Ind i 1800-årene kombineres nye kirkeidealer med behovet for mere plads. Kirkernes forandringer er led i en ændringen af hele kulturlandskabet. Befolkningen er da faldende, men et nyt kirkeideal er nu afgørende for den fortsatte byggevirksomhed.

I dette århundrede bliver den lokale tradition og de antikvariske hensyn dominerende frem for demografien. Der sker delvist en tilbagevenden til situationen før 1800-årenes forandringer med stadige udvidelser af menighedens areal som resultat. Traditionen og idealerne er de samme efter sidste verdenskrig, men den reducerede landbefolkning og mindre besøgsfrekvens sætter sig nu spor som mindre forandringer af kirkens indre.

En diskussion om befolkningens betydning for kirkebyggeriet leder således uundgåeligt videre til de økonomiske forudsætninger, til den sociale struktur, hvor gejstligheden og kirken som institution er nær knyttet til standssamfundets udvikling. Og endelig til ideologien som sætter kirkebygning i centrum for sognets liv.

Netop de tydelige forskelle mellem Sverige og Danmark i nyere tid, hvor befolkningsudviklingen

har været relativt ensartet, men kirkerne er blevet udvidet og forandret i helt ulige omfang, illustrerer, at demografien kan give forudsætninger for en udvikling, men ikke alene kan forklare den.

Noter

- 1 Eksemplet er Bjäresjö kirkeby jvf Olsson & Persson 1987 - se også tidsbillederne af Flädie nær Lund i Emanuelsson m.fl. 1985 s 50-55.
- 2 Dietrichson 1902 - kirkearkæologien blev etableret som begreb i 1981 med det første nordiske symposium i Århus: Sundén 1987.
- 3 Grodecki 1985 s 7f og Råberg 1985 om arkitekturteori.
- 4 Aston & Philipin 1985.
- 5 Boserup 1965 - se også oversigten i Skansjö 1983 s 128f.
- 6 Projektet præsenteres udførligt i Berglund 1985 - også Anderssons ovennævnte indledning.
- 7 Hassan 1981 s 143f.
- 8 Welinder 1979 s 58 med henvisninger.
- 9 Mackeprang 1927.
- 10 Laring 1961 s 62-66.
- 11 Proudfoot 1983 - også Rowley 1986 s 66f, 78.
- 12 Nyborg 1986 s 23f - også Bonnier 1981 s 87f.
- 13 Bell & Beresford 1987 s 204-205.
- 14 Christensen 1938 s 16f - Richard Morris mener, at behovet for andre med tidens fromhed og individualisme var afgørende for senmiddelalderens engelske kirkeudvidelser: Morris 1983 s 84.
- 15 Lund & Hørby 1980 s 105-109 med henvisning til et foredrag af Tage E Christansen.
- 16 Eksempler er Andrén 1985 s 50-58 og Gustin 1987.
- 17 Olsen 1967, Holmberg 1976, Hansen & Sørensen 1979 med eksemplet Butterup, hvor de oprindelige vægbænke blev suppleret med fritstående i 1300-årenes begyndelse, måske som et andet udtryk for befolkningsvæksten - og Norm 1982 s 15 med note 13.
- 18 Skov 1979.
- 19 Gustafsson 1957 s 216f og 1987 tabel 1 s 12 og tabel 3 s 16 - i Ystads kommune er andelen 5,0 %.
- 20 Med anvendelse af lineær regressionsanalyse er korrelationskoefficienten +0,89 ifølge Anders Persson.
- 21 Germundsson 1987 og upublicerede oversigter samt oplysninger fra Anders Persson - se også Wimarson 1918 s 11-15 om Ystads befolkningstal i 1600-årene.
- 22 DD 2:7 nr 498.
- 23 Sövestad sogn kan i senmiddelalderen være blevet udvidet med dele af Skårby sogn.
- 24 Christensen 1938 s 16f, Skansjö 1983 s 171-173.

- 25 Christensen 1938 s 38-42, Baudou 1983 s 271-274.
- 26 Tesch 1983b s 109 antyder således muligheden for en kirketomt ved Bussjö i Bromma sogn.
- 27 Sten Skansjö har hyperkritisk afvist eksistensen af 3 nedlagte kirker, Lilla Alstad, Virestad og Markie i det nærliggende Skyttis herred, da kirkerne alene er kendt fra én kilde, et testamente fra 1456: Skansjö 1983 s 166f.
- 28 Nyborg 1986 s 26f og Anglerts artikel om den kirkelige organisation oven.
- 29 Smedberg 1973 s 177.
- 30 Wimarsen 1917 s 115 med bilag I og II.
- 31 Tesch 1983a s 16-18 og 47-48 med henvisninger og Riddersporre 1983 s 14 og bilag 1.
- 32 Skansjö 1988 s 34-37.
- 33 Skansjö 1988 s 34f.
- 34 Til sammenligning var Ribe-egnens romanske kirkeskibe (før udvidelserne) langt større. De varierede mellem 65 m² og 140 m² med et gennemsnit på 99 m² - jvf Nyborg 1986 fig 5 s 22.
- 35 Korrelationskoefficienten er +0,64.
- 36 Jvf note 28 og Andréen 1987 s 25f.
- 37 Cinthio 1975, Tesch 1983b s 73-93, Callmer 1984 s 69-71, Ersgård 1988 s 184f.
- 38 Skansjö 1988 s 55f, DD 2:8 nr 402-403.
- 39 Lundberg 1940 s 124 - også Tesch 1983b s 92-93.
- 40 Nyborg 1986 s 40f om Hviding - og Madsen 1987 om Starup, hvor spor efter en periodisk bebyggelse fra 1100-årene er blevet afdækket i umiddelbar nærhed af kirken.
- 41 Wienberg 1988.
- 42 En indskrift fra 1300-årenes slutning på et træpanel, som tidligere var ophængt i St Petri's kor, og nu er udstillet i Lunds Universitets Historiska Museum, oplyser, at klosteret "indviedes endeligt af den ærværdige herren, herr Olaf, biskop i Reval". Indvielsen ved Olaf, biskop i Reval 1323-46 kan markere færdiggørelsen af det tilføjede kor jvf Wimarsen 1917 s 62-65 og Gustafsson 1968.
- 43 Wählin 1917 s 152f.
- 44 Se Buhrmanns kort 1684 i Tesch 1983b s 78-79.
- 45 Billberg oven s 42f.
- 46 Oversigter over vestudvidelserne i det nuværende Danmark i Mackeprang 1927 s 196f, Christensen 1938 s 37-42, Hørby 1980 s 108-109 og Jacobsen 1986 tabel 5 s 152 - der findes endnu ikke oversigter over udvidelserne i Skåneland.
- 47 Et stjernhvælv fra denne tid findes også i borgtårnet i det nærliggende Tosterup. Krageholm og Tosterup havde ved midten af 1400-årene samme ejer, nemlig Axel Pedersen Brahe jvf oversigter over hovedgårdene oven s 126.
- 48 Poulsen 1980 s 63-66.
- 49 Oplysninger om folketalet 1700 (uden herregårdene) fra Anders Persson.
- 50 Korrelationskoefficienten er +0,85. Den tilsvarende koefficient for forholdet mellem antal tiendeydere c 1570 og me-

nighedens areal i landkirkerne ved samme tidspunkt var +0,76.

51 Optælling efter registeret i Fernlund 1982 s 172-178.

52 Skåne efter Fernlund 1982, Halland efter egen gennemgang, Blekinge efter Anderson m fl 1932-65 og Danmark efter Mackeprang 1918 s 197-198 - bemærk at procenterne ikke direkte kan sammenlignes. Folketal i Sverige efter HSFS 1 tabel 5 s 49-51 - se også Fernlund 1982 s 11f. I Danmark øgede befolkningen fra 856.550 i 1784 til 2.598.000 i 1901 jvf Lassen 1965 s 308 og 530.

53 Angivelserne om menighedens areal kompliceres her ved, at kirken fra begyndelsen var opført med gallerier langs væggene.

54 Persson 1967.

55 Grandien 1974 s 429-431.

56 Fernlund 1982 om kirkebyggeriet og 1987 om slotsbyggeriet.

57 Mackeprang 1918 s 199f.

58 Fernlund 1980 s 202-204.

59 Rodwell & Bentley 1984 s 223f om situationen i England.

60 Kurver for befolkningens udvikling 1805-1980 er vist for 6 af Ystadorrådets sogne i Germundsson 1987.

Tak til Tomas Germundsson og Anders Persson for venligt at have stillet deres demografiske materiale til min disposition, til Hans Andersson, Anders Andréen, Henrik Klackenber, Ebbe Nyborg og Barbro Sundnér for synspunkter på tidligere versioner af denne artikel samt Inge Dam for sprogranskning.

Churches and population in the Ystad area

No two churches in the Ystad area have ever been of identical size, and almost all of them were enlarged, renovated, or deserted in the Middle Ages or later. Can local variations in population explain these changes in the churches? My aim is to examine these problems over a period from the first stone churches around 1100 down to the present day.

Along with trade, technology, and social conditions, demography is one of the new dynamic factors in the explanation of church building. The demographic perspective has been important in the form of church archaeology that has emerged since the 1970s, with its orientation towards settlement history. A working hypothesis of the Ystad Project has been that population pressure is decisive for agrarian expansion.

This sort of demographic determinism has now been criticized. But even if population growth is not an independent variable, it remains an important factor in the study of past societies. Where written sources are lacking, population can be reconstructed on the basis of material remains. There are thus numerous studies in which churches are used as evidence of medieval settlement.

In the Ystad area it is difficult to detect any link between the size of the Romanesque churches and the population that we know indirectly from the number of tithe-payers around 1570. The Romanesque stone churches were erected over a long period, probably with different functions and before the parish became a geographical unit. Their relative size may be an expression of population size, but in social units other than the known parishes, perhaps closely associated with the many manors in the area.

The unusual eastward extension of Stora Köpinge church in Romanesque style has now been dated by dendrochronology to the end of the thirteenth century. This enlargement was part of a total reconstruction of the church which was never completed. The extension indicates a market place at Stora Köpinge contemporaneous with the nearby market town of Ystad.

In the Gothic period the churches were given extensions to the west, perhaps to conform to a new, more egalitarian parochial structure, to allow more altars, and to provide space for a growing population. The same period saw the disappearance of many small churches connected with manors. However, the need to expand the churches may have arisen long before the extensions were completed. It took time to accumulate a building fund and to overcome resistance. The fifteenth-century extensions in Högestad and Sövestad may thus reflect an expansion before the demographic crisis of the mid-fourteenth century.

There is a distinct correlation between the size of

the nave around 1700 and the population at the same time, when we have the first figures. After this we can see a connection between periods of population growth and church extensions, but only in broad outline and with a not unexpected time-lag. The population reached its maximum around 1870, whereas the size of the congregation's area did not reach its maximum until 1934 with the rededication of Skårby church.

Population pressure was a reality when churches were given transepts, the so-called "new churches" of the eighteenth and nineteenth centuries. When Marsvinsholm church was dedicated in 1867 as Scania's largest rural church, with room for a thousand people, it was intended to replace the churches in Balkåkra, Skårby, and Snårestad, but the congregation was three times as large.

In the nineteenth century the need for more room went hand in hand with a new church ideal. The rebuilding of the churches was part of a change of the entire cultural landscape after the enclosures, a time when the manor houses were also renovated. The building activity continued after 1870, although population fell dramatically.

There are obvious differences between Sweden and Denmark after 1700: although population development was broadly similar, the churches were expanded and renovated to quite different extents. This illustrates that demographic factors can only provide the basis for a change, without being sufficient alone to explain it.

In this century the decisive factors are local identity and antiquarian considerations. There has been something of a return to the situation before the radical changes of the nineteenth century. The diminished rural population and the decline in church-going are only reflected in the small changes in the interior of the churches. In the long term it may be necessary to close churches down in the area or to convert them to new uses.